

VERSCHERPING VAN FRICATIEVEN IN DE NEDERLANDSE DIALECTEN⁽¹⁾

Abstract

Historically, Standard Dutch as well as (most of) the Dutch dialects (as well in the Netherlands as in Flanders) dispose of a full range of voiced fricatives, which occur both in word-initial and in word-internal position: velar γ (e.g. in *gaan* ‘to go’, *negen* ‘nine’), labiodental ν (e.g. in *vijf* ‘five’, *leven* ‘to live’) and alveolar z (e.g. in *zeven* ‘seven’, *kiezen* ‘to choose’). In more recent times initial γ - / ν - / z - have been subject to a process of devoicing. In both varieties this process takes a rather complicated path. With respect to the standard language Van de Velde (1996) has shown (by means of a real-time investigation) that the process has its epicentre in the North (Holland) and that it affects the three obstruents in a distinct hierarchy: γ - $\rightarrow$ χ - is more frequent than ν - $\rightarrow$ f - and ν - $\rightarrow$ f - proceeds faster than z - $\rightarrow$ s -. A thorough investigation of the Dutch dialects (by means of the Goeman-Taeldeman-Van Reenen-database) has not only confirmed the findings of Van de Velde (1996) on the standard language but has also enabled us to refine the linguistic conditioning of the process in the dialects: devoicing is significantly more frequent before spread front vowels and frequency plays an important role as well: words with a high frequency take the lead in the devoicing process.

Het is opvallend dat er aan het zich onder onze ogen voltrekkende proces van fricatiefverscherping in het Nederlands ($\gamma \rightarrow \chi$, $\nu \rightarrow f$, $z \rightarrow s$) wel al behoorlijk wat diepgaand onderzoek verricht is met betrekking tot de standaardtaal, maar nauwelijks m.b.t. de Nederlandse dialecten. Nochtans staat er op het laatst genoemde terrein sedert ruim een decennium een enorme database ter beschik-

⁽¹⁾ Van harte dank ik Timothy Colleman voor de statistische ondersteuning, Hans Van de Velde en Marc van Oostendorp voor de inhoudelijke discussie, en Chris De Wulf voor de kartering.

king, het zgn. GTRP-materiaal, dat voor een groot deel geoperationaliseerd is door onze geachte collega Piet van Reenen, die we in deze bundel terecht viëren. Toen mij gevraagd werd om een bijdrage te leveren aan dit Van Reenen-nummer van Taal en Tongval, heb ik graag mijn ja-woord gegeven en had ik geen moeite om een passend onderwerp te vinden: een algemene verkenning van het verscherpingsproces in de Nederlandse dialecten op basis van de GTRP-database. De gevierde had daar trouwens al een eerste aanzet toe gegeven in Van Reenen – Wattel (1992), waarin gefocust werd op een vergelijking van verscherpingstendenzen bij de sisklanken *s-z* in veertiende-eeuwse teksten en in hedendaags materiaal. Zelf heb ik voor de redactie van deel IV van de FAND (2005) over het consonantisme ruim geput uit de al genoemde database en daarbij is me duidelijk geworden hoezeer deze topic een ruimere uitdieping verdient. De eerste paragraaf (1) heeft een historische inslag en schetst bondig de genese van het Nieuwnederlandse fricatievenbestand. Aangezien de Nederlandse dialecten nooit in die mate gedomineerd/beïnvloed zijn door de Nederlandse standaardtaal als nu, begin ik mijn synchrone uiteenzetting in paragraaf 2 met een korte samenvatting van de bevindingen m.b.t. de fricatiefverscherping in het A.N. In paragraaf 3 wordt dieper ingegaan op allerlei aspecten van dat verschijnsel in de Nederlandse dialecten.

1. De genese van het Nieuwnederlandse fricatievenbestand

Algemeen wordt aangenomen dat het Westgermaans aanvankelijk in alle posities alleen maar over een rij stemloze fricatieven beschikte: *f, θ, s* en in geminaatpositie ook *χ* (elders was Ogm. *χ* al heel vroeg verzwakt tot *h* en soms zelfs tot nul). Al heel vroeg moeten de drie fricatieven in intervocalische positie een stemhebbende variant ontwikkeld hebben (resp. *-v-* / *-ð-* / *-z-*). Omstreeks de overgang van Oud- naar Middelnederlands moet zich een gelijkaardig leniseringsproces in anlautpositie voorgedaan hebben: **f-* → *v-*, **θ-* → *ð-* (die verder evolueerde naar *d-*) en **s-* → *z-* (zie o.a. de vorm *uogala* in ons ‘oudste’ zinnetje). Wellicht in ongeveer dezelfde periode is door een typisch Nederlandse spirantisering ook een stemhebbende *velaire* fricatief ontstaan: **g-* → *ɣ-* (wel bleef de occlusief nog langer bewaard in de geminaat (b.v. *segghen*) en in de cluster *-ng*, cf. nog hedendaagse dialectrealisaties als *dink* en *lank*). Later is geminaat *-g-* ook gespirantiseerd tot *-ɣ-* en in intervocalische *-ng-* is de obstruent verdwenen). Voor die spirantisering suggereert Van Loon (1986: 132) m.i. terecht een structurele

verklaring: zeker in de anlaut dreigde er in de rij van (nieuwe) stemhebbende fricatieven een leemte te ontstaan in de velaire sector (cf. supra: geen *χ- meer) en de overgang *g- → ɣ- kon dat remediëren. Een en ander resulteerde in de bekende rij v - z - ɣ. Na het hele leniseringsproces bleef er echter in twee posities een stemloos residu over: (1) in de anlaut in (vroegere) geminaten (b.v. *heffen*, *lachen*) en (2) in de anlaut (enkel bij f- → v- en s- → z-) bij een moeilijk te vatten reeks woorden: b.v. *fakkel*, *fel*, *flauw*, *fokken*, *suf*, *saai*, *sukkel*, *sikkel* (dial. soms *zikkel*), *sok* (dial. soms *zok*), enz. M.b.t. het stemloos residu in de erfwoordenschat stippen Schönfeld-Van Loey (1970) aan dat het vaak gaat om de anlaut van een syllabe met een korte vocaal die zelf nog gevolgd wordt door een (oude) geminaat. Ook in ontleningen aan vreemde talen met anl. f- en s- bleef de stemloze fricatief vaak bewaard: b.v. *fors*, *falen*, *fiks*, *fruit*, *flink*, *suiker*, *sober*, *soort*, *soep*, *sabel*, enz. Wij houden het erbij dat het alles samen om een beperkt residu gaat dat (a) lexicaal diffuus is, (b) zelden een minimaal woordpaar vormt met een (bijna) homofoon woord met v- en z- en (c) zowel in het A.N. als in de dialecten ongeveer dezelfde woorden bevat. Voor deel IV van de FAND hebben we verscheidene proefkaarten getekend met woorden die in het A.N. een (oude) f- of s- hebben (o.a. *fel*, *fijn*, *fles*, *soep*, *suiker*, *sap* en *sikkel*) en met uitzondering van de laatste twee troffen we nergens stemhebbende fricatieven aan. Van *sap* en *sikkel* zijn er in de FAND (dl. IV, p. 226 e.v.) kaarten opgenomen.

2. Fricatiefverscherping in de Nederlandse standaardtaal

Op één punt na (de regionale differentiëring) bevat het proefschrift van Van de Velde (1996) de grondigste informatie over de stand van zaken in het A.N. Recenter heeft hij in een paar gemeenschappelijke publicaties met anderen (zie verder) het geografische variatiebeeld verfijnd.

2.1. Het linguïstische bereik

Met betrekking tot het linguïstische bereik kwam Van de Velde (1996) tot drie fundamentele bevindingen:

- (°) De tendens tot verscherping (inclusief devoicing) manifesteert zich veel sterker in anlautpositie dan intervocalisch in de anlaut. Dat is ook logisch aangezien de tweede positie par excellence geschikt is om stem te bewaren.

- (°) Zowel synchroon als op de tijdsas tekent zich een duidelijke hiërarchie van verscherping af: $\mathfrak{r} \rightarrow \chi$ - primeert op $v \rightarrow f$ - en $z \rightarrow s$ - komt op de derde plaats terecht.
- (°) Een en ander wijst op een diffuus proces (zeker bij $v \rightarrow f$ - en $z \rightarrow s$ -) in twee opzichten: zowel lexicaal als wat de individuele spreker betreft.

2.2. Het geografische bereik

Hier beperkte Van de Velde (1996) zich tot de dimensie Noord (Nederland) vs. Zuid (Vlaanderen): de verscherping neemt (vrij) spectaculair toe in Nederland maar manifesteert zich in Vlaanderen (voorlopig) nog in bescheiden mate (behalve bij $\mathfrak{r}$ -). In latere publicaties, vooral Van de Velde – Van Hout (2001) en Kissine – Van de Velde – Van Hout (2003), is dat beeld aanzienlijk verfijnd, op basis van materiaal uit een recenter onderzoek, waarbij leerkrachten-Nederlands uit vier regio's van elk land aan een voorleestest onderworpen werden. Van de opnames werden zowel auditorische transcripties als spectrale analyses gemaakt. Hieronder volgt een samenvatting van hun belangrijkste bevindingen:

- (1) In Vlaanderen wordt nog steeds minder verstemloosd dan in Nederland, maar er is toch een zekere convergentie aan de gang, vooral in die zin dat ook in Vlaanderen het verstemlozingsproces zich aardig aan het doorzetten is, zij het dat die tendens voorlopig vooral in half-verstemloosde vormen resulteert die door Vlamingen puur auditorisch meestal nog niet als verstemlozingsproducten herkend worden (zie verder). Vermoedelijk is er hier dus sprake van een onbewuste/ongewilde convergentie, waarvan Vlamingen zich – voorlopig althans – psychologisch dissociëren.
- (2) Zowel in Nederland als in Vlaanderen zijn er nog grote verschillen per fricatief en per regio. Of er zich daarbij grote verschillen of gelijkenissen met de situatie in de dialecten manifesteren zullen we in paragraaf 3 nagaan.

2.3. De causaliteit

Ook op dit vlak vinden we enkele belangrijke uitspraken in Van de Velde (1996):

- (a) Algemeen: Verscherping is een natuurlijk proces want als we de consonantinventaris van de (of toch veel) talen van de wereld bekijken (cf. Maddieson 1984 en Ladefoged-Maddieson 1996), zien we dat stemloze

fricatieven een veel universeler karakter hebben dan hun stemhebbende tegenhangers. Eigenlijk is dit de emanatie van de recenter geformuleerde Wet van Vaux (zie Vaux 1998): fricatieven hebben taaltypologisch een voorkeur voor een specificatie [spread glottis]. Die specificatie is (ook in het Nederlands) ondubbelzinnig van toepassing op stemloze fricatieven. Bij stemhebbende fricatieven is dat niet zo omdat ‘voicing in fricatives requires a delicate balance between a sufficiently open glottis (necessary to produce friction) and a sufficiently closed glottis (necessary to allow vocal fold vibration)’ (Simon 2006, 251). Andere fonologen en fonetici (o.a. Slis & Van Heugten 1989 en Van Oostendorp 2002) gaan veeleer uit van het lengteverschil tussen stemloze en stemhebbende fricatieven: de eerste zijn duidelijk langer dan de tweede. Aangezien er voor [spread glottis] voldoende articulatorische ruimte moet zijn, lenen de langere stemloze fricatieven zich daar van nature beter toe. Deze twee verklaringen zijn op geen enkel punt met elkaar in tegenspraak.⁽²⁾

- (b) Specifiek in het Nederlands heeft de stemcorrelatie bij fricatieven een geringe functionele belasting. Er zijn b.v. nauwelijks minimale woordparen te bedenken. In de anlaut zijn er nog wel enkele (b.v. fel/vel, feest/veest, fier/vier, saai/zaai, sein/zijn) (die echter bijna uitzonderingsloos een desambiguerend woordsoortverschil vertonen), maar in de inlaut en de auslaut (in het laatste geval mede door de final devoicing) zijn die niet te vinden.
- (c) Inzake de hiërarchie $r \rightarrow \chi > v \rightarrow f > z \rightarrow s$ verwijst Van de Velde (1996) naar twee verklarende principes: de geringere observeerbaarheid van een stemcorrelatie achteraan in de mond (zie Ohala 1983) en de grotere perceptieve afstand tussen [z] en [s] dan tussen [v] en [f] (met verwijzing naar Balise-Diehl 1994).

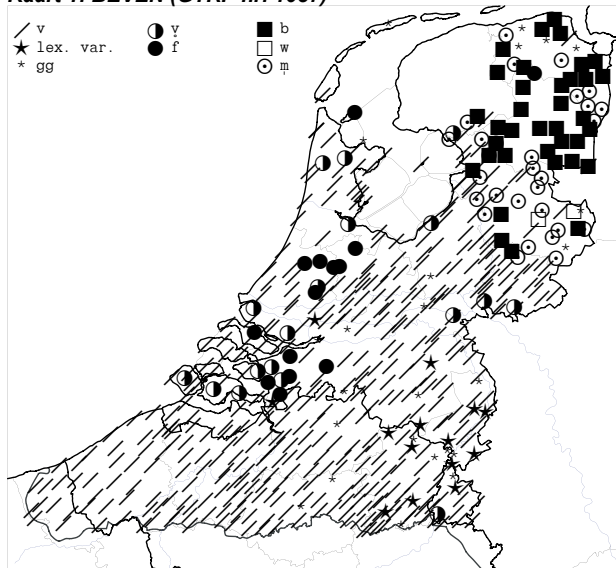
Over mogelijke andere regulerende factoren achter de lexicale geleidelijkheid van het huidige proces doet Van de Velde geen uitspraken.

⁽²⁾ In de marge van deze bevinding kan men natuurlijk de vraag stellen waarom er zich in het vroegste Nederlands een ingrijpend leniseringsproces voorgedaan heeft. Het enige (mogelijke) symptoom van een niet echt natuurlijk proces is m.i. het lexicaal diffuse residu van ongeleniseerde woorden. Mogelijk was hier een of andere vorm van ‘structuurdwang’ in het geding.

3. Fricatiefverscherping in de Nederlandse dialecten

Zoals al gezegd is, hebben we ons voor dit eigen dialectonderzoek vooral gebaseerd op de GTRP-database, maar ook de bestaande dialectmonografieën (vooral de oudere), de RND en overzichtswerken als Weijnen (1991) zijn ruim geraadpleegd, vooral omdat ze interessant vergelijkingsmateriaal aanreiken. Bij onze uiteenzetting volgen we grotendeels hetzelfde stramien als voor het A.N.

Kaart 1: BEVEN (GTRP nr. 1087)

3.1. Het linguïstische bereik

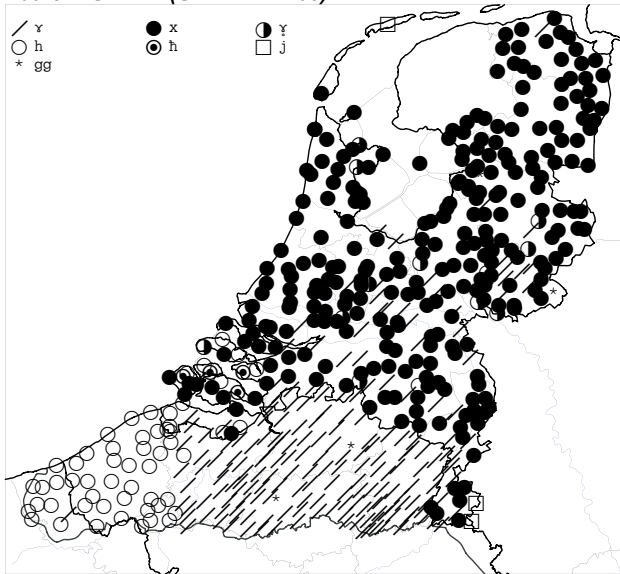
- (°) De opvallendste constatering betreft *de positie in het woord*. In de Nederlandse dialecten komt fricatiefverscherping (voorlopig?) nagenoeg uitsluitend voor in de *anlaut*. Op de kaart van *beven* (= kaart ①) is slechts in een 30-tal Nederlandse plaatsen verstemlozing of reductie van stem genoteerd. In de noordoostelijke dialecten manifesteren zich wel allerlei vormen van sonoriteitsverandering (meer vocalisch → *bēwm̩* en zelfs *bēm̩* en meer consonantisch → *bēbm̩*), maar nergens zien we een drastische stemreductie ten opzichte van de historische vorm met *v* (met uitzondering van de ‘perifere’ plaatsen Wolvega/F 42, Hierden/F 109, Nijmegen/L 71, Didam/L 34 en Sivolde/M 40).

De plaatsen met stemreductie vertonen enkel een zekere concentratie in het westen van Nederland rond Gouda/E 209 en in het westen van Noord-Brabant (o.a. Steenbergen/K 155, Bergen-op-Zoom/I 79 en Roosendaal/K 174). Op de niet gepubliceerde kaart van *lezen* zien we een begin van concentratie van [s]-achtige realisaties in het noordoosten (vooral de kop van Overijssel en Twente) en op Walcheren en verder enkele geïsoleerde [s]-attestaties in Noord-Holland (o.a. Den Oever/E 3a en Amsterdam/E 109) en Zuid-Holland (o.a. Stolwijk/K16). In de anlaut geven de kaarten een veel hogere concentratie van (gedeeltelijk) verscherpte/verstemloosde realisaties te zien, maar de regionale verschillen zijn groot. Zonder daar nu al in detail op in te gaan, geven we daar een algemeen idee van op kaarten ② (*geven*), ③ (*vier*) en ④ (*zeven*). De verscherping blijkt vooral boven de Grote Rivieren voor te komen (zie verder in 3.2.).

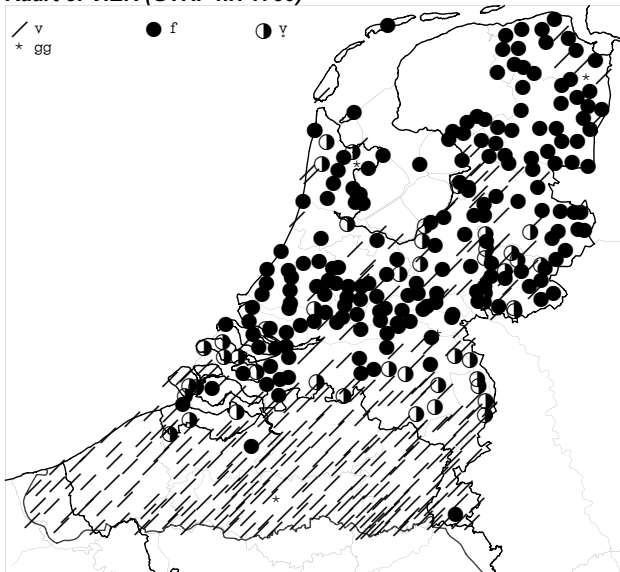
- (^o) Kaarten 2, 3 en 4 geven ook dezelfde teneur aan m.b.t. de al voor het A.N. vermelde hiërarchie: *ʁ*- verstemloost meer/in een ruimer gebied dan *v*- en *z*- → *s*- heeft zich – voorlopig – nog het minst kunnen doorzetten. De volgende tabel I concretiseert deze algemene waarneming⁽³⁾

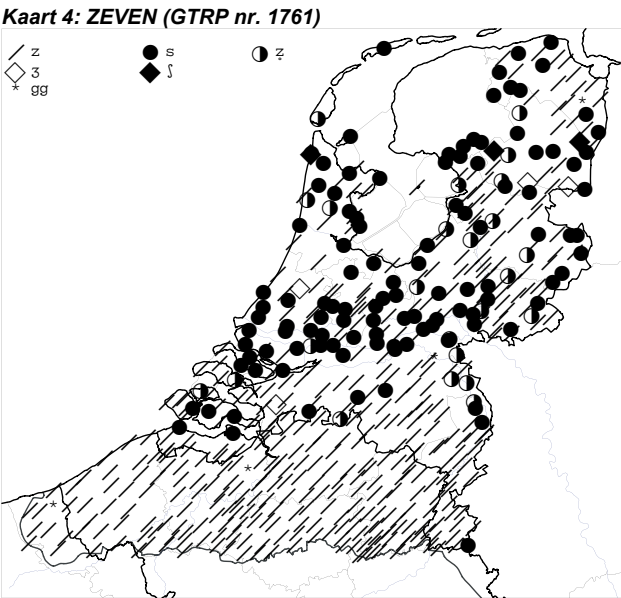
⁽³⁾ Onderstaande cijfers hebben enkel betrekking op de niet aan Vlaanderen grenzende provincies (dus niet Zeeland, Noord-Brabant en Limburg). Zoals verder in deze bijdrage zal blijken, zijn er tal van redenen om voor een eerste stand van zaken te focussen op de noorderlijker dialecten.

Kaart 2: GEVEN (GTRP nr. 1203)

Kaart 3: VIER (GTRP nr. 1750)

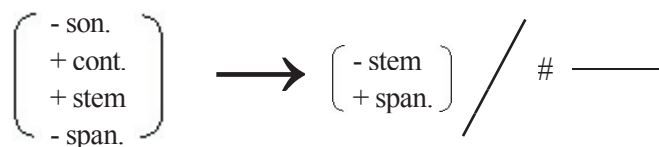

	n-plaatsen (240)	%	cluster	pal. gespr. volgvocaal	frekw.	gemiddeld [-stem]
(1) $\gamma \rightarrow X$ -						
grijs	226	94	+	+	0	86%
gewoon	221	92	-	0	+	
geven	221	92	-	+	+	
geld	221	92	-	+	+	
groen	218	91	+	-	0	
goud	209	87	-	-	-	
gom	185	77	-	-	-	
gans	178	74	-	-	-	
glas	178	74	+	-	0	

(2) $v \rightarrow \gamma$ -						
vier	194	81	-	+	+	60%
vechten	187	78	-	+	0	
vijf	182	76	-	+	+	
vast	180	75	-	-	+	
vroeg	178	74	+	-	+	
{ vliegen	170	71	+	+	0	
	170	71	+	+	-	
{ vriezen	170	71	-	-	+	
	168	70	-	+	-	
verf	166	69	-	-	+	
volk	164	66	+	-	-	
vloek	137	57	-	-	+	
vader	86	36	-	-	0	
voet	82	34	+	-	-	
{ vlo	82	34	+	-	-	
	vracht	82	34	-	-	
{ vracht	79	33	-	-	+	
	vogel	79	33	-	+	
{ vis	79	33	-	+	-	
	vuist	74	31	-	-	
(3) $z \rightarrow s$ -						
zwart	137	57	+	-	+	29%
zeven	127	53	-	+	+	
zes	122	51	-	+	+	
ziek	84	35	-	+	-	
zwemmen	79	33	+	+	-	
{ zeep	67	28	-	+	-	
	zand	67	28	-	-	
zomer	29	12	-	-	0	
zoon	24	10	-	-	+	
zus(ter)	19	8	-	-	+	
zon	14	6	-	-	0	

Tabel I: Verstemlozingsscores van γ -/ v -/ z - in de noordelijker Ndl. dialecten

O.i worden we hier met een interessante momentopname van het verscherpingsproces geconfronteerd. Hoe dat proces zal aflopen, kunnen we natuurlijk niet met absolute zekerheid voorspellen, maar in z'n extreme vorm kan het in Nederland leiden tot een algehele verstemlozing van anl. γ -/ v -/ z -, wat dan in de historische grammatica's van het Nederlands binnen honderd jaar weergegeven zou worden met de volgende algemene regel:

Dankzij momentopnames als die van hierboven weten we dat achter die mogelijke toekomstige regel een complex gradueel proces schuilgaat, waarvan het begin en de voortgang (blijkbaar) in eerste instantie bepaald werd/wordt door de aard van de anlautfricatief: het vroegst en het snelst bij χ - (cf. Ohala 1983 en Van de Velde 1996: wegens de geringe(re) observeerbaarheid van de stemcorrelatie achteraan in de mond), vervolgens bij v - en het traagst bij z - (cf. Balise-Diehl 1994 en Van de Velde 1996: wegens de grotere perceptieve afstand tussen s en z). Enerzijds mogen we dus spreken van een ‘natuurlijke’ volgorde, maar anderzijds is het ook zo dat, als bij een fricatief de verscherpings- en verstemlozingstendens eenmaal behoorlijk op gang is gekomen bij een bepaalde lexicaal voorhoede, er een soort fonetisch-fonologische analogiewerking kan optreden waardoor het proces terecht kan komen in een soort stroomversnelling. Die versnelling kan in een volgende fase natuurlijk weer door allerlei, voorlopig niet te voorspellen factoren afgeremd worden, misschien zelfs in die mate dat de hierboven geformuleerde regel nooit ten volle (uitzonderingsloos) operationeel wordt.

- (°) Bij elke anlautfricatief in tabel I zien we echter nog grote scoreverschillen tussen de onderzochte woorden. Bij $g \rightarrow \chi$ - zijn de verschillen het geringst (94% verstemlozing in *grijs* tegenover 74% in *gans*) maar hier ligt het algemeen gemiddelde al heel hoog (86%); het lijkt erop dat de fase van de exponentiële toename al voorbij is en dat het proces nu al naar z'n eindstadium aan het uitebben is. Bij $v \rightarrow f$ - zijn de verschillen al heel wat groter (van 81 % verstemlozing in *vier* naar 31% in *vuist*) en bij $z \rightarrow s$ - zijn de verschillen het spectaculairst (van 57% in *zwart* tot amper 6% in *zon*). Vooral bij de laatste twee ($v \rightarrow f$ - en $z \rightarrow s$ -) lijkt het verschijnsel zich langs lexicaal diffuse lijnen door te zetten. En toch ben ik bij mijn verdere analyse het eerst op zoek gegaan naar de mogelijke interferentie van (andere) *fonologische* factoren. In dat verband leken er me twee principieel in aanmerking te komen: (1) $\chi/v/z$ in een cluster vóór een sonorante consonant (*gl*-, *gr*-, *vl*-, *vr*- en *zw*-) vs. $\chi/v/z$ - vóór een vocaal en (2) de aard van de volgende vocaal. Ziehier onze (voorlopige) bevindingen:

- Ad (1) Hier zou de onderzoekshypothese als volgt kunnen luiden: vóór een tweede (weliswaar sonorante) consonant staat de anlautfricatief in een (wat) minder sonore omgeving dan onmiddellijk vóór een vocaal. Bij $\text{ʁ} \rightarrow \chi$ - en $\text{v} \rightarrow \text{f}$ -geven de resultaten geen duidelijke steun aan die veronderstelling. Alleen bij $\text{z} \rightarrow \text{s}$ -zijn de woorden met de cluster zw - al meer aan anlautverscherping toe (gemiddeld 45%) dan de woorden met z - vóór vocaal (gemiddeld 25%).
- Ad (2) De enige tendens die zich hier in variërende mate bij de drie fricatieven aftekent, is dat er vóór gespreide voorvocalen (gemiddeld) meer verscherping waar te nemen valt dan vóór andere vocalen.

Zie tabel II:

	$\left[\begin{array}{c} \text{V} \\ + \text{voor} \\ + \text{spreid} \end{array} \right]$	$\left[\begin{array}{c} \text{V} \\ - \text{spreid} \end{array} \right]$	Chi-kwadraattest
$\text{ʁ} \rightarrow \chi$	93%	82%	$(X^2 = 52,37, p < 0,001)$
$\text{v} \rightarrow \text{f}$	69%	53%	$(X^2 = 101,92, p < 0.001)$
$\text{z} \rightarrow \text{s}$	40%	20%	$(X^2 = 124,02, p < 0.001)$

Tabel II: de relevantie van de aard van de volgvocaal

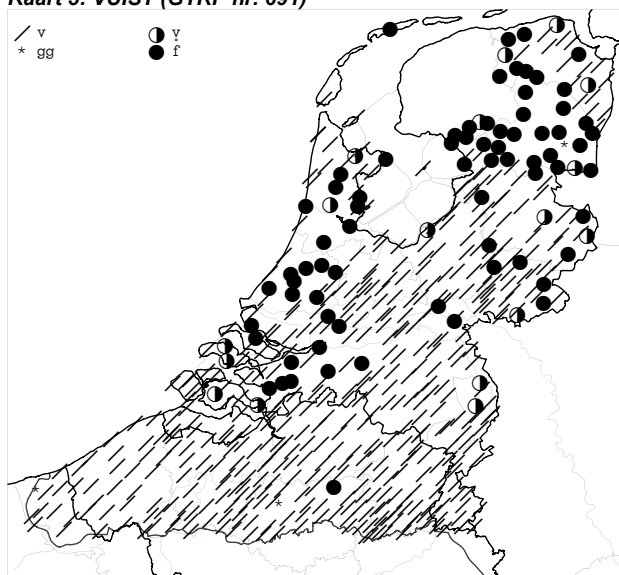
Met andere woorden: *bij de drie fricatieven vindt de verstemlozing significant vaker plaats als er een gespreide voorvocaal volgt.*

De grote verschillen hebben we ook gevisualiseerd door naast de kaart van v - in *vier* (zie eerder kaart ③) ook die van de v - in *vuist* (krt. ⑤) op te nemen.

Het zou interessant zijn om deze tendens aan nog meer materiaal te toetsen. Mocht die verder bevestigd worden, dan staan we hier toch wel voor een merkwaardig feit, nl. dat een proces aan de onsetconsonant mede geconditioneerd wordt door de aard van de volgvocaal in het rijm van dezelfde syllabe. De ultieme vraag bij dat alles dient naar fonetici te gaan: hoe kan dit verklaard worden?

De relevantie van de hierboven besproken fonetisch-fonologische factor sluit natuurlijk nog steeds niet uit dat het verscherpingsproces ten dele ook een *lexicaal diffuus* karakter heeft, in die zin dat in woorden met dezelfde fonologische

Kaart 5: VUIST (GTRP nr. 691)

bouw (zelfde fricatief en zelfde type van volgvocaal) de overgang zich in het ene woord steviger doorzet (zowel in de ruimte als in spreker aantallen) dan in het andere. Wie aan lexicale diffusie denkt, denkt binnen de Nederlandse dialectologie vanzelfsprekend aan het monumentale werk van Kloeke (1927) over de Hollandse expansie, waarin hij aan de hand van de beroemde *huis-* en *muis-*kaart de stelling introduceert dat bij lexicale diffusie de factor *frequentie* een cruciale rol speelt in die zin dat een innovatie het eerst/het vlugst overgenomen wordt in de meest frequente woorden (cf. in het noordoosten: meer *uu* in *huis* dan in *muis*, dat langer de oude *oe* bewaard heeft).⁽⁴⁾ Nadien hebben verscheidene replica-onderzoeken plaatsgevonden. Ik vermeld hier o.a. Janssen (1949), Weijnen (1969), Gerritsen-Jansen (1979) en Van Reenen (1991). In de meeste van die studies wordt de visie van Kloeke niet bevestigd, in die zin dat er geen significant verband (b)leek te bestaan tussen een hoge woordfrequentie en een voorhoede depositie bij een lexicaal diffuus veranderingsproces. Alleen Van Reenen (1991) laat een positief geluid pro Kloekes stelling horen, maar hij koppelt er wel een sociaal-psychologische (attitudinele) voorwaarde aan vast, nl. dat de

⁽⁴⁾ Eigenlijk vermeldt Kloeke (1927) nog een tweede factor: de mate waarin een woord ook in formele(re) gesprekken inzetbaar is (ook hier: *huis* > *muis*)

sprekers van het innoverende dialect een ‘open’ (= positieve?) houding aannemen tegenover de aanbrengers van de innovatie en de innovatie zelf. Vooraleer ik daar verder op inga, bekijken we eerst de impact van de factor *frequentie* in het eigen onderzoek.⁽⁵⁾ Zie tabel III:

	frequentie			chi-kwadraat
	hoog	midden	laag	
$\gamma \rightarrow \chi$	92%	86%	79%	$X^2 = 47,83, p < 0,001$
$v \rightarrow f$	67%	62%	48%	$X^2 = 125,38, p < 0,001$
$z \rightarrow s$	36%	9%	31%	$X^2 = 121,60, p < 0,001$

Tabel III: Anlautverscherping en woordfrequentie

N.B. Bij $z \rightarrow s$ is het vooral de score van de kleine groep met middenfrequentie (met zijn twee items met velaire volgvocaal) die de doorslag geeft. Het onderscheid tussen de hoogste en de laagste frequentiegroep is op zich maar net significant ($X^2 = 5,53, p < 0,025$).

Globaal blijkt wel degelijk een significant verband tussen de factor *frequentie* en de (mate van) *verstemlozing*: *het proces manifesteert zich het sterkst in hoogfrequente woorden*.

Ik grijp echter graag terug naar de gedachte van collega Van Reenen, nl. dat (een hoge) *frequentie* niet altijd en niet onvoorwaardelijk beslist of bij de infiltratie van een verandering bepaalde woorden tot de lexicale voorhoede gaan behoren. Met andere woorden: hoogfrequente woorden horen bij een lexicaal-diffuse introductie van een innovatie *niet noodzakelijk* tot de lexicale voorhoede. Er dient op z'n minst nog rekening te worden gehouden met een sociaal-psychologische factor, nl. een positieve of negatieve attitude tegenover de innovatie en dat impliceert

⁽⁵⁾ Hier stelde er zich een methodologisch probleem. Er bestaan nl. geen frequentielijsten van woorden in de dialecten (die frequenties kunnen overigens nog van dialect tot dialect verschillen). Ik heb me dan maar beholpen met de frequentielijsten van Uit den Boogaart (1975), die natuurlijk voor onze studie in een aantal opzichten nogal problematisch zijn: de lijsten zijn vooral gebaseerd op geschreven A.N.-taalgebruik en ze zijn al 30 jaar oud. Toch lijken ze me indicatief genoeg te zijn voor de oudere erfwoorden, die we bij dit onderzoek bekeken hebben. Hoog frequent zijn woorden die bij Uit den Boogaart een score van minstens 100 haalden; middelfrequente woorden scoorden tussen 50 en 99 en laagfrequente tussen 0 en 49.

weer een andere factor, nl. (de graad van) *bewustzijn* van de verandering. Mijn visie op de (mogelijke) interactie van al die factoren is de volgende: hoe natuurlijker een bepaalde verandering is, hoe spontaner en dus hoe minder bewust de verandering zich kan doorzetten. Dan is de kans op een lexicaal *niet*-diffuus proces ook groot. Worden taalgebruikers zich echter toch op de ene of andere manier bewust van een op til zijnde verandering, dan kan er zich een bepaalde attitude tegenover de innovatie ontwikkelen. Is die positief, dan zal hij/zij de innovatie lanceren in woorden met een hoge frequentie. Bij een negatieve(re) houding hoeft de verandering nog niet geblokkeerd te worden; ze kan zich – zeker als het om een vrij natuurlijk proces gaat – ook ‘onderhuids’ doorzetten, maar dan hoeven de frequentere woorden niet persé de lexicale voorhoede te vormen. Dit alles nu toepassend op ons verscherpingsproces, houd ik er de volgende mening op na: hoewel het om een (vrij) natuurlijk proces gaat en er eigenlijk geen structurele hinderpalen zijn (in casu geen zware functionele belasting van de tegenstelling stemhebbende/stemloze fricatief), is er bij de gemiddelde Nederlander toch een zeker bewustzijn van een overgang als *v*- → *f*- ontstaan. Het verstemloosde resultaat geniet in Nederland (nog?) niet het hoogste sociale prestige maar van enige stigmatisering bereiken mij (in Vlaanderen) weinig signalen want ik hoor ook mensen uit de hogere sociale klasse ongegeneerd *χ*-/*f*-/*s*- (in *die* volgorde) in de mond nemen. In die situatie lijkt het me niet onwaarschijnlijk dat de innovatie zich vooral via/in hoogfrequente woorden kan en zal doorzetten.

3.2. De geografische distributie

Vooraleer ik op de concrete onderzoeksgegevens inga, wens ik nogmaals te beklemtonen dat ik me enkel en alleen baseer op de auditorische transcripties zoals die in de GTRP-database opgenomen zijn. Zeker na de lectuur van Kissine e.a. (2003) ben ik ervan overtuigd dat het bij het hier behandelde ‘verscherpingsproces’ om (veel) meer gaat dan louter om *stem* en dat akoestisch onderzoek een evenzeer cruciaal aandeel van de factoren ‘*pitch*’ en (in mindere mate) *duur* laat uitschijnen. Bij hun behandeling van de geografische variatie (in de standaardtaal) werkten zij primair met het kenmerk [pitch], maar (cf. Kissine e.a., 2003: 97) die component blijkt in hoge mate met [stem] te correleren en zo komen we uiteindelijk terug bij de auditorische transcripties in het GTRP-materiaal. We bespreken onze resultaten per fricatief/fricatievenpaar en maken daarbij een geografische driedeling:

- (1) de dialecten boven de Grote Rivieren,
- (2) de Nederlandse dialecten van Zeeland, Noord-Brabant en (Ndl.) Limburg,
- (3) de Belgisch-Nederlandse dialecten.

3.2.1. $\text{ɣ}^- \rightarrow \text{χ}^-$

Ten noorden van de Grote Rivieren (inclusief Zuid-Holland) is de verscherping hier nagenoeg algemeen (cf. supra: gemiddeld 86%). Zoals op kaart ② (*geven*) te zien is, valt zelfs bij een heel hoge score (in casu 92%) toch een zekere gebiedsvorming met nog steeds stemhebbende ɣ^- op in delen van Gelderland (vooral de Achterhoek, de Liemers en de Betuwe) en in Zuid-Utrecht. Ook bij Van de Velde-Van Hout (2001, m.b.t. het A.N.) is in de noordelijker contreien van Nederland het Rivierengebied het areaal met de hoogste score van ɣ^- (nl. 15%).

In de Nederlandse provincies ten zuiden van de Grote Rivieren moeten we voor deze fricatief Zeeland buiten beschouwing laten wegens de prominentie van de oude gelaryngaliseerde realisatie [h]-. In Noord-Brabant is de concentratie van verscherpte realisaties iets groter dan in (het Zuiden van) Nederlands Limburg.

Ten zuiden van de rijksgrens is geen enkel geval van verstemlozing genoteerd, ook al blijkt uit de A.N. -transcripties van Van de Velde-Van Hout (2001) en de akoestische analyses van Kissine e.a. (2003) dat ook daar al in ongeveer 90% van de gevallen het verstemlozingsproces in gang is gezet. Er is hier dus sprake van een grote discrepantie, die op het eerste gezicht niet te verklaren valt, tenzij de infiltratie van het noordelijke verscherpingsproces zich over de al minder vitale dialecten heen via de standaardtaal voltrekt, maar dat zou mij en andere Vlaamse taalwaarnemers toch al lang opgevallen moeten zijn (en dat is niet zo). Plausibeler lijkt me het volgende: de auditorische impressies van de gemiddelde Vlaamse native speaker (inclusief de Vlaamse transcribenten van het GTRP-materiaal) hebben zich wellicht enkel op het aspect [stem] gebaseerd, terwijl Hans Van de Velde (nochtans een Oost-Vlaming) vanuit zijn onderzoekservaring op *dit* gebied ook op andere aspecten van het verscherpingsproces (b.v. [spanning]) gelet heeft. De akoestische analyses lijken hem gelijk te geven. In deze aangelegenheid mogen we ook niet vergeten dat het hier om een natuurlijk proces gaat. Zulke processen voltrekken zich (qua fonetisch traject) altijd gradueel en kunnen voor bepaalde aspecten (b.v. in dit geval [duur] en [spanning]) al een tijdje ingezet

zijn vóór ze tot het psychisch bewustzijn van de (gemiddelde) native speaker doordringen.⁽⁶⁾

We keren in dit verband nog even terug naar het Noorden. Hoewel al onze informatie suggereert dat het verscherpingsproces zich er ook in de *dialecten* al (het) vroeg(st) aan de *ʀ*- voorgedaan heeft, geven de oude(re) monografieën daar maar voor twee gebieden enig zicht op: voor het hogere noordoosten en voor Amsterdam plus de Hollandse omgeving. Met betrekking tot het noordoosten vermelden en/of suggereren enkel Ribbert-Baader (1933) en Kocks (1970) veralgemeende [χ]-anlaut in (delen van) Drente en onmiddellijke omgeving. Verder ontbreken voor dat gebied duidelijke indicaties. Ook de R.N.D.-gegevens suggereren er nergens systematische verstemlozing van *ʀ*- tot *χ*-, hoewel dat materiaal net in het noordoostelijk gebied niet zo oud is (jaren 1960 en 1970). Bleef het verscherpingsproces ook daar (net als nu in Vlaanderen) lange tijd beneden het niveau van de impressionistische waarneming? Het is een punt dat nader onderzoek verdient. Ook voor het tweede hedendaagse epicentrum – de as Amsterdam - Rotterdam en de randstedelijke omgeving – zijn de oude(re) monografieën niet zo duidelijk over de (toenmalige) stand van zaken m.b.t. het *ʀ*- → *χ*- verscherpingsproces. Voor de Waterlandse dialecten suggereert Van Ginneken (1954) algemene verstemlozing; datzelfde beeld vinden m.b.t. het ‘Plat’ Amsterdams heel expliciet terug bij Schatz (1986) en voor het zuidelijker Zoetermeer bij Goeman (1984). Deze laatste studie bevat aanwijzingen dat het verstemlozingsproces er van de 20^e eeuw dateert.

Uiteindelijk houd ik aan dit alles de volgende indruk (en een eventuele onderzoekssuggestie voor onze hier gefêteerde collega) over: in het randstedelijke epicentrum is het hier onderzochte veranderingsproces vrij recent (ongeveer van de laatste eeuw), al sluit ik niet uit dat Amsterdam en de aangrenzende Zaanstreek en Waterland al (veel?) langer die tendens vertonen⁽⁷⁾, terwijl voor het

⁽⁶⁾ Van Van de Velde (persoonlijke mededeling) kreeg ik nog de volgende verhelderende suggestie. Bij akoestische analyses kan een segment makkelijk los van de omgeving onderzocht worden. Hij is ervan overtuigd dat (door het bekende fenomeen van de coarticulatie) de perceptie van een anlautfricatief zeer sterk door transitie naar de volgklinker bepaald wordt. Hem citerend: “Zo klinken veel van de [Vlaamse, J.T.] g’s als je de klinker wegnipt stemloos, maar met de klinker eraan stemhebbend.” Hij voegt er de door mij onderschreven wens aan toe dat ten minste een deel van de GTRP-data ook akoestisch geanalyseerd worden.

⁽⁷⁾ In dat verband wees Marc van Oostendorp me op een wat vergeten jeugdliefde, die hier als een betrouwbare bron geciteerd mag worden: de dialogen in *Woutertje*

noordoostelijk epicentrum (Drente + onmiddellijke omgeving) de mogelijkheid opengelaten moet worden dat we hier met een heel oud verscherpingsproces te maken hebben (zie ook 3.2.2.: $v^- \rightarrow f^-$).

3.2.2. $v^- \rightarrow f^-$

Drie algemene constateringën dringen zich hier op uit de kaartbeelden (cf. o.a. krt. 3 van *vier*):

- (1) In Vlaanderen wordt de anlautfricatief nog voor de volle 100% als stemhebbend ervaren (cf. de transcripties).
- (2) In de Nederlandse grensprovincies vormen de verstemloosde realisaties (allicht voorlopig) nog een duidelijke minderheid (ongeveer 20%). Er zijn twee Noord-Brabantse gebiedjes waar zich al een duidelijke concentratie manifesteert: het (noord)westen tot Roosendaal (K 174) en de as Den Bosch (K 150)-Tilburg (K 183). Zowel in Zeeland als in Noord-Brabant (b)lijkt de ruimtelijke expansie van verstemloosde vormen zich volgens het bekende stedelijk hiërarchisch patroon (zie o.a. Chambers-Trudgill 1980 en voor een genuanceerdere benadering Taeldeman 2005) te voltrekken. Dat is heel typisch zo op de zuidelijke Zeeuwse ‘eilanden’ met Middelburg + Vlissingen (op Walcheren) en Goes (op Zuid-Beveland) als speerpunten. In Nederlands Limburg is er een influx van f^- vanuit het noorden (Nijmegen en Eindhoven?), maar vanaf Venlo zien we een nagenoeg homogeen gebied met v^- .
- (3) Ten noorden van (en ook in) het Rivierengebied domineert duidelijk de verstemloosde variant (ruim 60%) met de sterkste concentraties in het noordoosten behalve de kop van Overijssel (hier scoort Drente nagenoeg 100% f^-) en het Rivierengebied + Zuid-Holland (inclusief Goeree-Overflakkee). Het best geconserveerd lijkt v^- op de Veluwe en in sommige delen van Utrecht.

Wat is nu de reflex van dit variërend landschap in de oude(re) monografieën? We bekijken allereerst het noordoosten. Enkel Ribbert-Baader 1933 (voor de Noord-Twentse plaats Tilligte) en Kocks 1970: 54 (voor Zuid-Oost-Drente) wijzen op een veralgemeende f^- .

Pieterse van Multatuli staan bol van de verstemloosde fricatieven in het dialect van Amsterdam (plus de onmiddellijke omgeving) omstreeks 1830. Voorbeelden: *fraache*, *omchedaan*, *fader*, *ferfalle*, *siek*, *ses*, *asijnwater*.

Verder zijn er drie monografieën die een verstemlozingstendens suggereren:

- Schuringa (1923: 20) i.v.m. de Veenkoloniën: “In anlaut vernauwt de stemspleet zich eerst geleidelijk, zoodat pas stem gehoord wordt even vóór de klinker begint. Voor *l* en *r* is de *v* in anlaut gewoonlijk zelfs geheel stemloos, doordat ook *l* en *r* stemloos beginnen”.
- Gunnink (1906: 10) over het Kampens: “De *v*- wordt meer stemloos uitgesproken dan in het Nederlandsch”.
- Bezoen (1938: 46) over het dialect van Enschede en omgeving: “*v* en *f* worden onderscheiden. Het verschil is echter gering, doordat *v* stemloos begint en door begeleidende consonanten licht tot *f* verscherpt, zoodat buitenstaanders en nabootsers ook daar *f* uitspreken waar de Enscheder het niet doet”.

Een en ander wijst dus duidelijk op een oud verstemlozingsproces in het noord-oosten of mogelijk zelfs op een nooit ten volle gerealiseerd leniseringsproces in veel vroegere tijden. Ook hier is preciezer historisch onderzoek gewenst.

Ook voor Holland zijn er aanwijzingen voor een al oud verscherpingsproces, maar die slaan wel op een beperkt gebied: Amsterdam en de omgeving. Schatz (1986: 61) wijst op volledige/algemene verstemlozing van *v*- tot *f*- in het ‘Plat’ Amsterdams en uit Van Ginneken (1954: 331) citeren we het volgende over de Waterlandse dialecten: “De oude *f* blijft aan het begin der woorden meestal behaald, behalve op Marken”. Mogelijk staan we hier voor de zoveelste visionaire uitspraak van Van Ginneken, nl. dat er in dat gebied nooit een algehele lenisering van stemloze anlautfricatieven plaatsgevonden heeft. Bij wat uiteindelijk een natuurlijk proces is (in casu anlautverscherping van fricatieven) is polygenese natuurlijk verre van onwaarschijnlijk maar de kans dat Amsterdam vanouds stemloze beginfricatieven gepromoot heeft, dient m.i. ernstig overwogen te worden bij verder historisch onderzoek (zie ook noot 7). In dat licht en ook in het licht van onze GTRP-gegevens leverde een vergelijking met het RND-materiaal in het deel over Zuid-Holland en Utrecht van Van Oyen (1968, opnames circa 1960) een verrassend negatief resultaat op: voor de woorden *vijf* (zin 12), *vullen* (zin 101) en *vuur* (zin 104) manifesteerde er zich telkens maar in een vijftal plaatsen een duidelijke tendens tot verstemlozing. De huidige concentratie van [f]-realisaties lijkt er wel het resultaat te zijn van een recente expansie.

In Nederland komen onze resultaten vrij goed overeen met de A.N.-scores bij Van de Velde-Van Hout (2001), behalve op één punt: in het Rivierengebied vertonen onze kaarten een grotere concentratie van *f*-opgaven dan de A.N.-score van 55%

zou laten vermoeden. In Vlaanderen bevatten onze kaarten weer geen enkele aanwijzing voor een beginnend verstemlozingsproces, terwijl Van de Velde-Van Hout (2001) voor het A.N. ook hier al een stevige inzet van het $v- \rightarrow f$ -proces laten zien. Die discrepantie hebben we al becommentarieerd onder 3.2.1.

3.2.3. $z- \rightarrow s-$

Onder de rijksgrens, in Vlaanderen, is weer overal een stemhebbende $z-$ genoteerd, hoewel Kissine e.a. (2003) voor het A.N. ook hier al een duidelijke tendens tot verstemlozing signaleren.

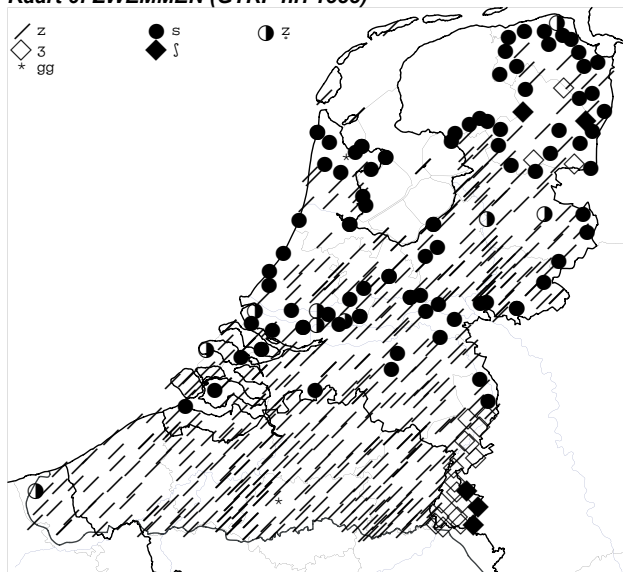
In Nederland liggen de stemloze realisaties veel lager dan bij de vorige twee fricatieven: gemiddeld 29% boven de Grote Rivieren en maar 8% eronder. In zuidelijk Nederland ligt de score niet zoveel lager dan voor $v- \rightarrow f-$ maar er is wel een andere interne spreiding. Met name valt het gebrek aan gebiedsvorming in Noord-Brabant op, maar in Zeeland noteren we hier een iets sterkere concentratie, die zelfs tot in Zeeuws-Vlaanderen reikt. In Nederlands Limburg zijn er ook wat meer $s-$ dan $f-$ realisaties. Boven de rivieren is de distributie van $s-$ nogal gelijkmatig. De grootste concentratie doet zich nu voor in het centrum van Nederland en ook in enkele noordoostelijke gebiedjes. Dat eerste strookt met de A.N.-bevindingen van Kissine e.a. (2003) in die zin dat er (in noordelijker Nederland) enkel in het Rivierengebied niet minder verstemlozing van z dan van $v-$ is. Het enige grote verschil met de A.N.-resultaten heeft betrekking op Nederlands Limburg, het enige zuidelijk-Nederlandse gebied waar Kissine e.a. (2003) onderzoek deden. Daar noteerden zij de hoogste verstemlozingsscore van heel Nederland. Wij staan hier ogenschijnlijk voor dezelfde soort discrepantie die we al m.b.t. $\gamma- \rightarrow \chi-$ (zie 3.2.1.) in Vlaanderen opgemerkt hebben, al kan de achterliggende realiteit in Nederlands Limburg van een andere aard zijn. Hier acht ik het best mogelijk dat de tweetalige Limburger zich voor $z-/s-$ bewust is van het verschil dialect $z-$ vs. A.N. $s-$ en bij het switchen van de ene variëteit naar de andere bewust de concordantieregel [DIA $z-$ ~ A.N. $s-$] toepast. Zelf heb ik iets dergelijks kunnen observeren in Zeeuws-Vlaanderen: sommige tweetaligen switchen er bewust van DIA $z-$ (of $v-$) naar A.N. $s-$ (of $f-$) en omgekeerd. Ook dit is meer onderzoek waard.

Ook nu confronteren we onze bevindingen met de gegevens uit de oude(re) monografieën. In twee gebieden bevatten ze aanwijzingen van een overgang van $z-$ naar $s-$. Voor Amsterdam en omgeving signaleren we allereerst Schatz (1986: 61), die in het 'Plat' Amsterdams enkel $s-$ genoteerd heeft. Volgens Van

Ginneken (1954) geldt hetzelfde voor de Waterlandse Dialecten. Bij Boekenooogen (1897: XLVI) wordt het voor de Zaanstreek wat enigmatischer geformuleerd: “Wel bestaat bij velen, vooral ouderen, de neiging om den sisklank scherp uit te spreken” en hij voegt eraan toe dat zowel *seun* als *zeun*, zowel *saft* als *zaft* (= zacht) gezegd kan worden. Ook dit ligt dicht bij de suggestie dat we in dat gebied wel eens met een heel oude verscherpingstendens te maken kunnen hebben of zelfs met een nooit voltooid leniseringsproces (zie ook weer noot 7).

M.b.t. de toestand in (de) noordoostelijke dialecten troffen we de interessantste passus aan in Kocks (1970: 55-56), waar hij het over anlaut *-z-* heeft: “Im Anlaut habe ich die Schreibung beibehalten, die im Niederländischen üblich ist und zwar deshalb, weil keine Regeln für den Gebrauch von /s/ und /z/ zu geben sind.” Wat hij hier precies mee bedoelde, blijkt echter niet duidelijk: was het verschil tussen *z-* en *s-* er (bijna) geneutraliseerd of was de distributie van *z-* en *s-* er (d.w.z. in Zuid-Oost-Drente) lexicaal diffuus? Voor Tilligte in Twente zijn Ribbert-Baader (1933: 60) categorieker: anlaut *z-* komt er niet voor. Ook Kloeke (1955) geeft interessante informatie: Westerwolde (het zuidoosten van Groningen) zou toen enkel *z-* gezegd hebben, maar het Groningse Westerkwartier en enkele plaatsen in Noord-Drente gebruikten alleen *s-*vormen. Het laatste strookt vrij goed met

Kaart 6: ZWEMMEN (GTRP nr. 1588)

ons kaartbeeld maar het eerste niet want op onze kaart(en) hebben nu ook een aantal Westerwoldse plaatsen een *s*-uitspraak.

Een laatste gegeven over de anlautende sisklank put ik uit het onvolprezen overzichtswerk van Weijnen (1991: 122). Hij wijst erop dat de oude cluster *sw*-ongewijzigd bleef in Groningen en West-Friesland. Ook op onze kaart © van de anlautfricatief in *zwemmen* zien we in beide gebieden een hoge(re) concentratie van *sw*-realisaties. Historisch kan er hier invloed van het Fries in het geding zijn, maar synchroon helpt het ook verklaren waarom alleen in *zw*- (de enige cluster met anlautende sisklank) de integratie in een anlautcluster een significant hogere score van de stemloze fricatief liet zien in paragraaf 3.1. Hieruit mag nu definitief geconcludeerd worden dat (op de twee bovengenoemde *sw*- gebieden na) anlautfricatieven in een cluster met een volgende consonant niet significant meer verstemlozing ondergaan dan net vóór een vocaal.

4. Conclusies

- (a) Het verscherpingsproces van anlautfricatieven in de Nederlandse dialecten voltrekt zich volgens een ingewikkeld patroon maar vertoont alles samen zowel qua linguïstische conditionering als qua geografische distributie gelijkenissen met het verscherpingsproces in het A.N. zoals het in Van de Velde (1996) en Kissine e.a. (2003) beschreven is.
- (b) Op het vlak van de linguïstische conditionering constateerden we heel duidelijk dezelfde consonanthiërarchie: *g*- verstemloost al veel langer en in een veel groter gebied dan *v*- en hetzelfde kan gezegd worden van *v*- ten opzichte van *z*-.
- (c) Een nieuw inzicht – althans m.b.t. de dialecten – is dat ook de aard van de volgvocaal een significante rol speelt: vóór palataal-gespreide vocalen wordt meer/eerder verstemloosd dan vóór andere klinkers. Voor de standaardtaal is dit een nog na te trekken onderzoekslijn. Hier is in de eerste plaats een verklarende taak weggelegd voor fonetici.
- (d) Onze gegevens wijzen erop dat het verscherpingsproces (in de dialecten) ten dele ook een lexicaal diffuus patroon vertoont. De idee van Kloeke (1927) dat *frequentie* hierbij een belangrijke factor is, vindt een zekere steun in onze onderzoekscijfers maar dient tegelijk omzichtig gehanteerd te worden in samenwerking met een attitudinele factor.

- (e) Het is verre van uitgesloten dat in sommige gebieden (Amsterdam + omgeving en Drente) stemloze anlautfricatieven niet meteen het resultaat zijn van een vrij recent verscherpingsproces maar wel/veeleer van een op z'n minst onvoltooide leniseringstendens. Hierover dient meer historisch onderzoek uitsluitsel te geven.

Beste Piet, ik hoop dat deze bijdrage je er (nog meer) van kan overtuigen dat ons labour aan het GTRP-materiaal zinvol is geweest. Voor het bepleite historisch onderzoek is voor jou nog een mooie taak weggelegd. Maar ook als je dat niet zou doen, blijf je een 'brother in arms'. Het ga je goed.

Johan Tældeman

Bibliografie

BALISE, R.R. – R.L. DIEHL

1994, Some distributional facts about fricatives and a perceptual explanation. In: *Phonetica* 51, 99-110.

BEZOEN, H.L.

1938, *Klank- en vormleer van het dialect der gemeente Enschede*. Leiden.

BOEKENOOGEN, G.J.

1897, *De Zaaansche volkstaal. Bijdrage tot de kennis van den woordenschat in Noord-Holland*. Leiden.

CHAMBERS, J.K. – P. TRUDGILL

1980, *Dialectology*. Cambridge: Cambridge University Press.

GERRITSEN, M.-F. JANSEN

1979, Een 50-jarige theorie over klankverandering getoetst aan 18 *ui*-woorden in 100 jaar. In: M. Gerritsen (red.): *Taalverandering in de Nederlandse Dialecten*. Muiderberg: Coutinho, 63-91.

GOEMAN, A.C.M.

1984, *Klank- en vormverschijnselen van het dialect van Zoetermeer*. Amsterdam: Meertens Instituut.

GUNNINK, J.

1908, *Het dialect van Kampen en omstreken*. Kampen

- JANSSEN, W.A.F.
1949, *De verbreiding van de uu-uitspraak voor westgermaansch û in Zuid-Oost-Nederland*. 2^e druk. Maastricht: Van Aelst.
- KISSINE, M.-H. VAN DE VELDE – R. VAN HOUT
2003, An acoustic study of Standard Dutch /v/, /f/, /z/ and /s/. In: L. Cornips – P. Fikkert (red.): *Linguistics in the Netherlands 2003*. Amsterdam/Philadelphia: Johan Benjamins, 93-104.
- KLOEKE, G.G.
1927, *De Hollandsche expansie in de zestiende en zeventiende eeuw en haar weerspiegeling in de hedendaagse Nederlandse dialecten*. Den Haag: Nijhoff.
- KLOEKE, G.G.
1955, *Het taallandschap van onze noordoostelijke provinciën*. Amsterdam: Noord-Hollandsche Uitg. Mij.
- KOCKS, G.H.
1970, *Die Dialekte von Südostdrente und anliegenden Gebieten*. Groningen: Sasland.
- LADEFOGED, P. & I. MADDIESON
1996, *The sounds of the world's languages*. Oxford: Blackwell.
- MADDIESON, I.
1984, *Patterns of Sound*. Cambridge: Cambridge University Press.
- OHALA, J.J.
1983, The origin of sound patterns in vocal tract constraints. In: P.F. MacNeilage (red.): *The production of speech*. New York: Springer Verlag.
- RIBBERT, P.TH. – BAADER
1933, *Phonologie des Dialektes von Tilligte in Twente*. K.U. Nijmegen (proefschrift).
- SCHÖNFELD, M. – A. VAN LOEY
1970, Schönfeld's historische grammatica van het Nederlands. Zutphen: J. Thieme & cie.
- SCHATZ, H.
1986, *Plat Amsterdams in its social context*. Amsterdam: Meertens Instituut.
- SCHURINGA, F.G.
1923, *Het dialect van de Veenkoloniën in verband met de overige tongvallen in de provincie Groningen*. Groningen/Den Haag: Wolters.
- SIMON, E.
2006, *The laryngeal systems of Dutch, English and Dutch Learners' English*. UGent, ongepubliceerd proefschrift.

- SLIS, I. & M. VAN HEUGTEN
1989, Voiced-voiceless distinction in Dutch fricatives. In: H. Bennis & H. van Kemenade (red.): *Linguistics in the Netherlands*. Foris, 123-132.
- TAELDEMAN, J.
2005, *The influence of urban centres on the spatial diffusion of dialect phenomena*. In: P. Auer – F. Hinskens – P. Kerswill (red.): *Dialect Change. Convergence and divergence in European Languages*. Cambridge: Cambridge University Press, 263-283.
- UIT DEN BOOGAART, P.C.
1975, *Woordfrequenties in geschreven en gesproken Nederlands*. Utrecht: Oosthoek, Scheltema & Holkema.
- VAN DE VELDE, H.
1996, *Variatie en verandering in het gesproken Standaard-Nederlands (1935-1993)*. K.U. Nijmegen (proefschrift).
- VAN DE VELDE, H. – R. VAN HOUT
2001, The devoicing of fricatives in a reading task. In: T. van der Wouden – H. Broekhuis (red.): *Linguistics in the Netherlands 2001*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, 225-236.
- VAN GINNEKEN, J.
1954, *Drie Waterlandse dialecten*. Alphen a.d. Rijn.
- VAN LOON, J.
1986, *Historische fonologie van het Nederlands*. Leuven: ACCO.
- VAN OOSTENDORP, M.
2002, Ambisyllabicity and fricative voicing in West-Germanic Dialects. In: C. Féry & R. van de Vijver (red.): *The Syllable in Optimality Theory*, Cambridge: Cambridge University Press, 304-357.
- VAN REENEN, P.
1991, De Hollandse expansie, gebruiksfrequenties en het belang van drempelwaarden. In: *Taal en Tongval* 43, 169-209.
- VAN REENEN, P. – E. WATTEL
1992, De uitspraak van /s/ en /z/ voor klinker in het Nederlands: zes eeuwen variatie. In: H. Bennis – J.W. de Vries (red.): *De binnenbouw van het Nederlands. Een bundel artikelen voor Piet Paardekooper*. Dordrecht: ICG, 291-303.
- VAUX, B.
1998, The laryngeal specifications of fricatives. In: *Linguistic Inquiry* 29, 497-511.

WEIJNEN, A.

1969, Lautgeschichte und Wortfrequenz. In: *Actes du Xe Congrès International des Linguistes* (Bucarest), 453-462.

WEIJNEN, A.

1991, *Vergelijkende klankleer van de Nederlandse dialecten*. 's-Gravenhage: Sdu Uitgeverij.